JAHON TILSHUNOSLIGIDA TIL BIRLIKLARINING GENDER XOSLANISHIGA OID TADQIQOTLAR TAHLILI

Rahimova Zebiniso Shomansur qizi
TerDU filologiya fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Olimjonova Fotima Olimjonovna
Termiz davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon tilshunosligida til birliklarining gender xoslanishi muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlarning qiyosiy tahlili keltiriladi. Til va gender munosabatlari zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida turli lingvistik maktablar tomonidan turlicha metodologik asoslarda o'rganilmoqda. Maqolada gender xoslanishining grammatik, leksik va diskursiv darajalardagi namoyon bo'lish xususiyatlari, tipologik tadqiqotlar natijalari, korpus lingvistikasi va psixolingvistik eksperimentlar asosida olingan ilmiy xulosalar tahlil qilinadi. Maqolada nemis, ispan,italyan, fransuz, arab, ingliz, turk, yapon va xitoy tillari misolida gender kategoriyasining morfologik, leksik va diskursiv darajadagi ifodalanishi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, so‘nggi yillarda jpriy etilgan inkluziv til innovatsiyalari ularning ijtimoiy va kognitiv asoslari bilan birga tahlil etiladi. Unda tipologik, korpus lingvistikasi va gender tadqiqodlari metodlariga tayanadi.

Kalit so'zlar: gender xoslanish, grammatik rod, klassifikatorlar, inklyuziv til, korpus lingvistikasi, tipologiya, o'zbek tili.

Аннотация: В данной статье представлен сравнительный анализ исследований, посвященных проблеме гендерной характеристики языковых

единиц в мировой лингвистике. Языковые и гендерные отношения, как одна из актуальных областей современной лингвистики, изучаются различными лингвистическими школами на разных методологических основах. В статье анализируются особенности проявления гендерной характеристики на грамматическом, лексическом и дискурсивном уровнях, результаты типологических исследований, научные выводы, основанные на корпусной лингвистике и психолингвистических экспериментах. В статье рассматривается выражение гендерной категории на морфологическом, лексическом и дискурсивном уровнях на примерах немецкого, испанского, итальянского, французского, арабского, английского, турецкого, японского и китайского языков. Также анализируются инклюзивные языковые инновации, принятые в последние годы, наряду с их социально-когнитивными основами. В работе используются методы типологических, корпусно-лингвистических и гендерных исследований.

Ключевые слова: гендерная идентичность, грамматический род, классификаторы, инклюзивный язык, корпусная лингвистика, типология, узбекский язык.

Abstract: This article presents a comparative analysis of studies devoted to the problem of gender characterization of language units in world linguistics. Language and gender relations, as one of the relevant areas of modern linguistics, are studied by various linguistic schools on different methodological bases. The article analyzes the features of the manifestation of gender characterization at the grammatical, lexical and discursive levels, the results of typological studies, scientific conclusions based on corpus linguistics and psycholinguistic experiments. The article examines the expression of the gender category at the morphological,

lexical and discursive levels using the examples of German, Spanish, Italian, French, Arabic, English, Turkish, Japanese and Chinese languages. Also, inclusive language innovations adopted in recent years are analyzed along with their social and cognitive foundations. It relies on the methods of typological, corpus linguistics and gender studies.

Keywords: gender identity, grammatical gender, classifiers, inclusive language, corpus linguistics, typology, Uzbek language.

Kirish. Til birliklarining gender xoslanishi masalasi zamonaviy tilshunoslikning eng muhim va bahsli yo'nalishlaridan biriga aylandi. Til va gender munosabatlarini o'rganish nafaqat lingvistikaning nazariy muammolarini hal qilish, balki jamiyatdagi gender munosabatlarini tushunish, til siyosatini shakllantirish va inklyuziv muloqot tamoyillarini ishlab chiqish bilan bog'liq amaliy vazifalarni ham o'z ichiga oladi.

Gender tadqiqotlari o'tgan asrning ikkinchi yarmida, G'arb jamiyatida o'sib borayotgan feministik qarashlar va harakatlarning ta'siri ostida boshlangan.

XX asrning 90-yillari o'rtalaridan boshlab, gumanitar fanlarida gender nazariyasi tez rivojlanishi natijasida yangi nazariy munosabatlarning rivojlanishi boshlanadi. Dastlabki bosqichda tadqiqot differentsial tarzda rivojlanmagan; olimlarning diqqat markazida umumiy uslubiy masalalar bor edi.So'nggi yillarda gender o'rganishda turli xil uslubiy yondashuvlar mavjud. Turli xil til va madaniyatlarda gender kontseptsiyasining xususiyatlari, ularning bir -biriga mos kelmasligi, shuningdek, madaniyatlararo muloqotda bu nomuvofiqlikning oqibatlari olimlarni ham qiziqtiradi. Bir qator tadqiqotlardan olingan ma'lumotlar, turli tillar va madaniyatlarning androsentrizmining teng bo'lmagan darajasi va

jinsni ifodalashning turli darajadagi aniqligi to'g'risida xulosa chiqarish imkonini beradi. XX asr o'rtalarida Ekstralingvistik omillarning ba'zi xalqlar tiliga ta'sir etayotganiga e'tibor qaratildi. 40-50 yillarda lingvistik antropologlarning asarlarida turli lingvistik vaziyatlarda gapiruvchining jinsi muhim rol o'ynashi qayd etilgan. Xususan, E.Sapirning 1949-yilda nashr etilgan "Til, madaniyat va shaxs" ("Til, madaniyat va shaxsiyat") asari, u Yann qabilasi hindlarning tilini tahlil qilib, erkak va ayollarning og`zaki nutqini va ularning "jins" tushunchasi bilan aloqasini o'rgangan. U bu qabilaning erkaklari o'zaro muloqot qilish uchun erkaklar nutqidan foydalanishini, ayollik nutqini ayollar har ikki jins bilan, erkaklar esa ayollar bilan muloqot qilish uchun ayollar nutqini ishlatganligini aniqladi. Binobarin, yangi tilda ikkita parallel va bir xil ahamiyatga ega bo'lgan quyi tizimlarning mavjudligi haqida gapirish qanchalik asosli degan savol tug'iladi. Ko'rinib turibdiki, bu holatda barcha ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan keng qo'llaniladigan standart til va maxsus "erkakcha" jargon mavjud.Tilni jinsi bo'yicha ajratishning yana bir turi 1978-yilda Amerikaning janubi-g'arbiy Luiziana shtatidagi Muscojin hindulari tilini tadqiq qilar ekan, M.Xaas tomonidan kashf etilgan. Zamonaviy davrda, bu qabiladagi tilning ayol quyi tizimi faqat katta avlod ayollari nutqida saqlanib qolgan. Yoshlar erkaklar nutqini to'liq o'zlashtirdilar, chunki ular erkaklar bilan bir xil mashg'ulotlar bilan shug'ullana boshladilar. Bu hodisa, ayniqsa, nutqining o'zgarishi fonida qiziqroq aks etadi. Biroq, bu hodisaning birinchi fundamental lingvistik tadqiqotlari faqat 60 -yillarda amalga oshirilgan. XX asrda sotsiolingvistikaning rivojlanishi bilan. Nutq va tilning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-madaniy omillarga e'tibor qaratildi. Yuqorida aytib o'tilganidek, ular orasida gapiruvchi va suhbatdoshning yoshi, jinsi, ijtimoiy mavqei kabi xususiyatlari ta'kidlana boshladi.

Til birliklarining gender xoslanishini tipologik jihatdan o'rganishda asosiy muammolardan biri grammatik rod va klassifikatorlar tizimining o'zaro munosabatidir. Martin Haspelmathening ta'kidlashicha, gender tizimini aniqlashda asosiy mezon - bu kelishuv kategoriyasining mavjudligi . Biroq, amalda gender va klassifikatorlar o'rtasidagi chegara ko'pincha noaniq bo'lib qoladi.Aleksandra Aixenvoldning Aravak tillari materiallari asosidagi tadqiqoti gender va klassifikatorlarning bir til birgalikda qanday faoliyat ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatadi . Aravak tillarida ikkita rod (feminitiv va non-feminitiv) fe'l va otlarda, shuningdek, ko'rsatish olmoshlari va boshqa aniqlovchilarda majburiy ravishda belgilanadi. Shu bilan birga, son so'zlarida ishlatiladigan klassifikatorlar otni fizik xususiyatlari bo'yicha tasniflaydi va genderni farqlaydi. Qizig'i shundaki, gender belgilari klassifikatorlar bilan bir so'z doirasida birga kelishi mumkin, bu esa ikki tizimning integratsiyalashganligini ko'rsatadi.

Italiya dialektlari misolida olib borilgan tadqiqotlar gender tizimlarining o'zgaruvchanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Gallo-Italik lahjalarida gender tizimi Sitsiliya modeliga yaqinlashgan holda ikkilik tizimni saqlab qolgan, biroq San Fratelo lahjasida ayrim konservativ xususiyatlar , masalan, "ikki" sonida gender belgisi va feminitiv uchun maxsus morfologik ko'rsatkich saqlanib qolgan . Bu holat til aloqalari sharoitida gender tizimlarining barqarorligi va o'zgaruvchanligini o'rganish uchun qiziqarli material beradi.

O'zbek tilshunosligida gender xoslanish masalalari nisbatan yangi yo'nalish hisoblanadi. Xudayorova Gulnora Nuriddinovnaning tadqiqoti rus va o'zbek tillaridagi kasb va lavozim nomlarining gender xususiyatlarini qiyosiy o'rganadi. Ushbu tadqiqotda kasb nomlari tizimining morfologik, semantik, grammatik va

sotsiolingvistik jihatlari, jumladan, gender belgilanishi, o'zlashtirish jarayonlari, so'z yasalish modellari va modernizatsiya tendensiyalari tahlil qilingan.

Rus va o'zbek tillaridagi kasb nomlari tizimlari slavyan va turkiy tillar tipologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos belgilarga ega. Rus tilida kasb nomlarining gender belgilanishi morfologik jihatdan aniq ifodalangan bo'lsa, o'zbek tilida bu belgilanish boshqacha xususiyatlarga ega.

Gender nazariyasini o'rganish qadimgi davrlarda, Aristotel va Platon davrida boshlangan. Bu davr falsafiy fanlarda patriarxal an'analar bilan tavsiflanadi. O'sha davrning gender nazariyasi fallogotsentrik tamoyilga asoslangan edi: erkaklik tamoyiliga imtiyozli maqom berilgan va ramziy ravishda aql bilan bog'liq bo'lgan, ayollik tamoyiliga esa hissiyotlar bog'liq bo'lgan .Hatto o'sha davrda ham, S.V. Zherebkinning fikriga ko'ra, gender haqidagi muhokamada asosiy to'siq ta'lim bo'lgan. Aristotel, o'z navbatida, bu qobiliyat erkaklik va ayollik tamoyillarining tabiati bilan belgilanadi, deb qat'iy ta'kidlagan, chunki erkakning tabiiy maqsadi iqtisodiyot va davlatni boshqarish, ayol esa uyga g'amxo'rlik qilishdir.

Nemis klassik falsafasining asoschisi bo'lgan buyuk ma'rifatparvar mutafakkir Immanuil Kantning fikriga ko'ra, inson tabiatidagi erkaklik va ayollik tamoyillari o'rtasida farqlar turli jins vakillari tomonidan dunyoni tushunishda intellektual qobiliyatlarning o'ziga xos namoyon bo'lishi bilan izohlanadi. Umuman olganda, Immanuil Kant genderga nisbatan xuddi shunday patriarxal qarashlarga amal qiladi, bu ayollar erkaklar bilan solishtirganda intellektual pastlik bilan tavsiflanadi, shuning uchun ular uchun falsafiy bilimlar olamiga kirish imkoni yo'q degan fikrga asoslanadi.[1]

Rus tilshunosligida nisbatan yangi, ammo tez rivojlanayotgan soha bo'lgan tilshunoslikdagi gender tadqiqotlari o'zining salohiyati tufayli tobora ko'proq ilmiy

e'tiborni tortmoqda. Darhaqiqat, bir vaqtlar sof lingvistik tadqiqotlar mavzusi bo'lgan narsa (lug'at, grammatika, sintaksis, matn, nutq va boshqalar) til birliklarini talqin qilishda psixologik, ijtimoiy, madaniy va boshqa ko'plab omillarni hisobga olgan holda, fanlararo tadqiqot ob'ektiga aylanib bormoqda.Inson faoliyatining turli sohalarida madaniyatlararo o'zaro ta'sirning kuchayishi va xalqaro aloqalarning kengayishi bilan nafaqat standart, balki sifatsiz lug'atni ham qiyosiy tipologik tadqiqotlarga ehtiyoj ortib bormoqda. Bir qator tillarda noan'anaviy lug'atni tahlil qilishga bag'ishlangan yangi tadqiqotlar paydo bo'lishiga qaramay, uning ingliz va rus tillaridagi gender jihati tilshunoslikning eng kam o'rganilgan sohalaridan biri bo'lib qolmoqda. Biroq, bunday ma'lumotlar gender farqlanishini hisobga olgan holda taqqoslanayotgan tillarning leksik quyi tizimlaridan foydalanishni har tomonlama tavsiflash uchun juda muhimdir.

Norasmiy muloqot sharoitida ikkala tilda ham erkak va ayol respondentlarning nutq xatti-harakatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, xulq-atvor stereotiplarining gender farqlanishi haqidagi ma'lumotlar yetarlicha to'g'ri emas. Erkaklar va ayollar o'rtasidagi ijtimoiy mavqeni tenglashtirish ingliz va rus tillarida noan'anaviy lug'atdan foydalanishda gender farqlarini yumshatishga yordam beradi. Tegishli lug'atda ravonlik ko'plab milliy madaniyatlarda ijtimoiy jihatdan dominant shaxslarga xosdir. Aksincha, ularning antipodlari uchun bu foydalanish taqiqlangan yoki qat'iy cheklangan. Xuddi shunday, ingliz tilida so'zlashuvchi dunyo tadqiqotchilari noan'anaviy lug'atdan foydalanish chastotasi va undan foydalanish istagida genderga asoslangan farqlarning deyarli yo'qolib borayotganini ta'kidlaydilar. Mavqeini ko'targan (feministlar) va erkaklar bilan tenglik uchun kurashadigan ingliz tilida so'zlashuvchi ayollar ham o'z mavqelari bilan birga mos keladigan noan'anaviy lug'atga ega bo'ladilar, ya'ni ular bu borada

erkaklardan farq qilmaydi, bu G'arbdagi feministik g'oyalarning kuchli ta'siri bilan izohlanishi mumkin.

Rus tilida erkaklar nutqida ayollar nutqiga nisbatan ekspressiv, odatda stilistik jihatdan buzuq til qo'llaniladi. Erkak nutqiga ataylab, ko'pincha hazilkash, qo'pol nutq va taqiqlangan lug'atdan foydalanish odatiy holdir. Ayollarning kundalik nutqida buzuq lug'atdan foydalanish mumkin. Rus tilida so'zlashuvchi ayollar erkaklarga qaraganda ijtimoiy hukmronlik qilish qobiliyati pastroq: qoida tariqasida, ayol bilan erkak o'rtasidagi munosabatlarda erkak ijtimoiy jihatdan ustunlik qiladi. Ayollar nutqida buzuq lug'atdan ataylab foydalanish odatda norasmiylik va psixologik erkinlikni namoyish etishga xizmat qiladi. Biroq, umuman olganda, rus erkaklari ayollarga qaraganda nostandart lug'atdan ancha ko'proq foydalanadilar.

Hozirgi kunda inson nutqidagi tajovuzkorlik darajasi nihoyatda yuqori. Noan'anaviy lug'at g'ayrioddiy faollashdi, qabul qiluvchining xatti-harakatlarini salbiy baholashning turli vositalaridan - adabiy qo'llanilish doirasidagi ifodali so'zlar va iboralardan tortib, qo'pol, so'zlashuv tiligacha foydalanildi. Zamonaviy nutqning barcha bu xususiyatlari tildan tashqari voqelikda sodir bo'layotgan salbiy jarayonlarning natijasidir; ular madaniyat va axloq sohasidagi umumiy halokatli hodisalar bilan chambarchas bog'liq. Leksik darajada, xususan, qo'pollik kundalik nutqda, yozma va ommaviy nutqning ayrim janrlarida, radio va televideniye jurnalistikasida qo'pol, so'zlashuv va jarangdor so'zlar va iboralarning ko'proq qo'llanilishini ifodalaydi. 1980 -1990-yillar oxiriga kelib paydo bo'lgan so'z erkinligining namoyon bo'lishlaridan biri badiiy va yarim badiiy matnlarda, shuningdek, kundalik va ommaviy nutqning turli janrlarida, jumladan, ommaviy auditoriya uchun mo'ljallangan so'zlarda noan'anaviy lug'atdan foydalanishga

taqiqning bekor qilinishi edi: nostandart lug'at zamonaviy filmlarda, televideniye dasturlarida va gazeta va jurnal maqolalarida qo'llaniladi. Z. Koester-Thoma so'zlari bilan aytganda, "bosib bo'lmaydigan" so'z "bosib bo'ladigan" so'zga aylandi Yosh - noan'anaviy lug'atdan foydalanishga ta'sir qiluvchi muhim ekstralingvistik omil hisoblanadi. Noan'anaviy lug'atdan ko'proq 17-30 yoshdagi rus va ingliz tilida so'zlashuvchi erkaklar foydalanadi. Muloqot yoshlar uchun hayotning eng muhim jihatlaridan biri bo'lib, his-tuyg'ularni erkin va to'liq ifoda etishni o'z ichiga oladi. Ushbu yosh guruhida noan'anaviy so'zlar va iboralarning keng tarqalishi yoshlarning o'zlarining yuqori hissiy tabiati bilan izohlanadi.

Intellektual muloqotda noan'anaviy lug'at va frazeologiyadan foydalanish nisbatan yangidir. Ingliz va rus tillaridagi noan'anaviy lug'atning gender omilini qiyosiy o'rganish bizga gender omili ijtimoiy-professional paradigma va yosh toifasi bilan birgalikda noan'anaviy so'zlardan foydalanishning takrorlanishiga ta'sir qiladi degan xulosaga kelishga imkon berdi.[2]

Xitoyda gender tadqiqotlarini ikki alohida davrga bo'lish mumkin: birinchi davrda xitoy tilshunoslari asosan ushbu mavzu bo'yicha Yevropa va Amerika tilshunoslarining ishlari bilan tanishdilar; ikkinchi davrda ular o'zlarining lingvistik materiallarini gender nuqtayi nazaridan o'rganishni boshladilar. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, bu ikki davr bir-biridan qat'iy farq qilmagan, balki o'zaro bog'liq edi. Bir tomondan, xitoylik olimlar gender tadqiqotlarining xorijiy nazariyalari va usullarini o'rgangan bo'lsalar, ikkinchi tomondan, ularning e'tibori xitoy tilidagi materiallarga qaratildi.

Xitoy tilshunoslari gender tadqiqotlarida ma'lum yutuqlarga erishdilar. Xitoy olimlari hal qilayotgan muammolarni ko'rsatish uchun biz aniq misollardan foydalanamiz. Birinchi davrda tadqiqotlar asosan xorijiy asarlarni tarjima qilishga

va xorijiy tillar va xitoy tilini gender nuqtai nazaridan taqqoslashga qaratilgan edi. Masalan, 1979 yilda Vang Venchjan "Foreign Language" jurnalida "Rais yoki Rais - Amerikadagi feministlar harakati va til islohoti" [Vang Venchjan (1979)] maqolasini nashr etdi. Bu birinchisi edi.

Xitoyda gender nazariyasi rivojlanishining keyingi bosqichi xitoy va ingliz, rus, yapon va boshqa tillarda erkaklar va ayollar o'rtasidagi lingvistik farqlar va assimetriyalar bo'yicha maqolalar va maqolalarning faol nashr etilishi bilan ajralib turdi. Gender kamsitilishi va gender assimetriyasi bo'yicha maqolalarning aksariyati ingliz tilida yozilgan.

So'nggi yillarda Shi Gengshan, Chjan Shanglian va Vang Letsin Xitoyda gender tilshunosligi bo'yicha maqolalar nashr etishdi. Shi Gengshan va Chjan Shanglian o'zlarining "Xitoy tilshunosligida gender assimetriyasi tadqiqotlariga umumiy nuqtai nazar" maqolasida gender nazariyasining nazariy asoslarini tasvirlab berishdi va nutq xatti-harakatlarida gender strategiyasi, tilda gender kamsitish tushunchasi tahlil qilinadi va gender assimetriyasiga misollar keltiriladi.[3]

Xulosa. Jahon tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, til birliklarining gender xoslanishi ko‘p qirrali va dinamik hodisa bo‘lib, u tilning barcha darajalarida namoyon bo‘ladi. Zamonaviy yondashuvlarda, gender til va diskurs jarayonida shakllanuvchi ijtimoiy konstruksiya sifatida talqin qilinadi.Shu bois, gender xoslanishini o‘rganish til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1.Minnigaleeva Alsu Alfirovna. „ Антропообозначения в немецком языке: структурно-семантический и гендерный аспекты". 2021(11-bet)

2.Lizenko, I. Igorevna Ingliz va rus tillaridagi noan'anaviy lug'atning gender jihatlari. Rossiya 10.02.2020 (7-8 bet)

3.Van Min. Xitoy tilida so'zlashuvchilarning lingvistik ongida gender stereotipi (rus tilida so'zlashuvchilarning ma'lumotlari bilan taqqoslaganda)Rossiya 02/10/19 (9-bet)

4.Aleksandra Kirilina "Гендер: лингвистические аспекты", "Гендерные исслед ования в лингвистике и теории коммуникации"

5.E.Sapirning 1949-yilda nashr etilgan "Til, madaniyat va shaxs" ("Til, madaniyat va shaxsiyat") asari.

6. Yo'ldoshev M. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2015.

7. Mahmudov N. Til va jamiyat. – Toshkent: Ma'naviyat, 2010.

8.Safarov, Sh. 2008. Pragmalingvistika. Monografiya. Toshkent. 3- bet7